

عوامل بازدارنده توسعه حسابداری

محیط زیست در ایران

در شماره ۱۷ این نشریه مقاله‌ای تحت عنوان «حسابداری محیط زیست» به قلم همین نویسندگان به چاپ رسید که در آن به مبانی نظری و نحوه استانداردگذاری برخی از کشورها در برخورد با مسائل زیست‌محیطی و حسابداری و گزارشگری مالی و شرکتهایی که به شیوه‌های مختلف به محیط زیست صدمه وارد می‌آورند، پرداخته شد. از آنجاکه توجه به خسارات و آلودگی محیط زیست در سالهای اخیر در کشورمان بسیار مورد توجه قرار گرفته است، تحقیقی در این زمینه انجام شده که به بررسی نقش عواملی نظیر قوانین و مقررات، وجود مجامع و گروه‌های حرفه‌ای و آگاهی مدیران نسبت به اهمیت سیستمهای کنترلی محیط زیست می‌پردازد و تأثیر این عوامل را بر توسعه حسابداری محیط زیست نشان می‌دهد. در این شماره خلاصه‌ای از این تحقیق و یافته‌های آن درج می‌شود.

دکتر محسن خوش طینت
مسعود میرسمعی

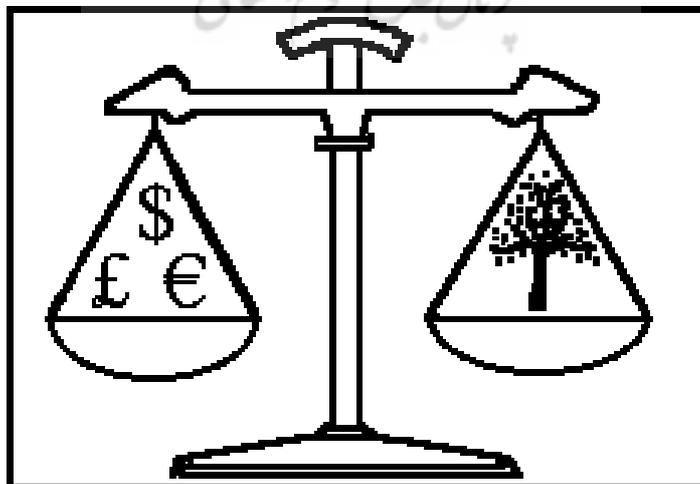
قوانین و مقررات جهت حفاظت محیط زیست برای شرکتهای تولیدی و همچنین ایجاد رهنمودهای حسابداری لازم از سوی مجامع حرفه‌ای حسابداری است. از سوی دیگر آگاهی و اهمیت دادن مدیران به سیستمهای کنترلی محیط زیست در شرکت می‌تواند موجب کاهش آلودگی شود.

با توجه به اینکه در طی سالهای اخیر وضعیت آلودگی کشورمان روند افزایشی داشته است و شرکتهای تولیدی در این زمینه سهم زیادی دارند بر آن شدیم تا با نشان دادن نقش حسابداری در جهت کمک به کاهش آلودگی از طریق تاثیر مخارج و افشای مالی و ارائه اطلاعات مناسب به مدیریت، قدمی هر چند ناچیز در این زمینه

کمک به حفاظت از محیط زیست از سوی شرکتهای تولیدی آلاینده برعهده بگیرد. اینکه مخارج مصرف شده برای محیط زیست از سوی شرکت چگونه در حسابها منعکس شود یا نحوه افشای آنها چگونه باشد مسائلی است که حسابداری می‌تواند با پرداختن به آنها رویه و اطلاعات مناسبی برای مدیریت ارائه کند. اما لازمه چنین کمکی مستلزم وجود

مقدمه
با توجه به رشد روزافزون جمعیت و محدود بودن منابع طبیعی در دسترس، امروزه مسئله حفاظت از محیط زیست به‌عنوان یکی از مهمترین مسائل جامعه بشری مطرح شده است. نکته حائز اهمیت این است که حفظ محیط زیست محدود به مرزهای سیاسی و جغرافیایی نیست و اهتمام جمعی همه ساکنان

کره زمین را می‌طلبد. با نگرش سیستمی، مسئله حفظ محیط زیست نیازمند یک سیستم مدیریت زیست‌محیطی است که به‌صورت یکپارچه با سایر سیستمهای مدیریتی به اجرا درآید. سیستم اطلاعات حسابداری به‌عنوان جزء مهمی از سیستم اطلاعات مدیریت می‌تواند نقش بسزایی در

برداریم.

«بحران آلودگی هوا بویژه در تهران به حدی رسیده است که کارشناسان می‌گویند برای نجات جان هزاران سالخورده و بیمار باید چاره‌ای اساسی اندیشیده شود. هنوز آماری از قربانیان آلودگی هوا در تهران منتشر نشده است، اما می‌توان حدس زد آلودگی هوا، عامل مرگ انبوهی از ۱۹۰۰۰ قربانی سگته‌های قلبی و مغزی در سال ۱۳۷۱ بوده است»^۲.

«حدود ۶۰ درصد صنایع کشور، در تهران و پیرامون آن متمرکز شده است. این تراکم غیراصولی و بی‌رویه فیزیکی از علل اصلی آلودگی شدید هوا و محیط زیست است»^۳.

روابط نزدیک اقتصادی، سیاسی، بازرگانی، صنعتی، فرهنگی و آموزشی ایران با برخی از کشورهای پیشرفته جهان سبب شده است که دامنه پیشرفت و توسعه تکنولوژی کشور ما را نیز دربر بگیرد.

نیاز به نوعی سیستم مقدماتی برای تدوین و رسمیت بخشیدن به مسائل، بخصوص با توجه به کیفیت موجود اطلاعات زیست‌محیطی، در درجه اول اهمیت قرار دارد. گرایش هواداری از محیط زیست به‌عنوان یک فلسفه، طرفداران فراوانی یافته است. با این حال هنوز جای حسابداری در ایفای نقش در کمک به حفاظت محیط زیست از طریق ارائه و افشای اطلاعات در این زمینه به استفاده‌کنندگان داخلی و خارجی، خالی است. دستیابی به گزارش‌های حسابداری محیط زیست در کنار سایر گزارش‌ها می‌تواند جامعه را به‌طور کامل در جریان پیشرفت رسیدگی‌ها به خطرات زیست‌محیطی موجود و آینده قرار دهد.

عوامل موثر در توسعه محیط زیست

در تحقیقی که برای بیان عوامل بازدارنده توسعه حسابداری محیط

به نظر پاسخ دهندگان وجود استاندارد زیست‌محیطی و در خصوص نحوه برخورد با مسائل زیست‌محیطی و انعکاس آن در حسابها و افشای اطلاعات مربوطه لازم است

زیست» بوده که می‌خواهیم تاثیر متغیر مستقل را بر آن معلوم و مشخص سازیم و متغیرهای مستقل شامل «ضوابط و استانداردهای زیست‌محیطی» در فرضیه اول و «وجود مجامع و گروههای متخصص زیست‌محیطی» در فرضیه دوم و «آگاهی مدیران از اهمیت و اثرات استفاده از سیستمهای کنترلی محیط زیست» در فرضیه سوم هستند.

این تحقیق شامل شرکتهایی است که سهم چشمگیری در آلودگی محیط زیست دارند اما تعداد درخور توجهی از صنایع آلاینده عمدتاً دولتی و نظامی‌اند و از شمول گزارشگری برون‌سازمانی معافند و از نظام حسابداری بازرگانی پیروی نمی‌کنند و برخی هزینه‌ها از جمله هزینه‌های محیط زیست را در نظر نمی‌گیرند؛ لذا این شرکتها مشمول جامعه آماری این تحقیق نیستند. از طرفی دیگر چون ۶۰ درصد صنایع کشور در اطراف تهران تمرکز یافته‌اند لذا جامعه آماری این تحقیق تمامی شرکتهای پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران را که آلاینده محیط زیست هستند و در محدوده استان تهران قرار گرفته‌اند، دربر می‌گیرد.

در این تحقیق از آزمونهای زیر استفاده شده است:

- آزمون اعتمادپذیری کرن‌باخ،
- آزمون t استیودنت،
- آزمون نسبت موفقیت در جامعه.

یافته‌های تحقیق

براساس بررسیهای انجام گرفته بر روی اطلاعات به‌دست آمده از پرسشنامه، بیشتر پاسخ‌دهندگان اعتقاد دارند که قوانین و مقررات محیط زیست مربوط به شرکتهای تولیدی از نظر تئوری و عملی دارای ضعف و نقص است و این قوانین توانایی وادار کردن شرکتهای به‌رعایت موارد حفاظت محیط زیست ندارد زیرا اولاً بیشتر آنها قدیمی است و

زیست در ایران صورت گرفت سه فرضیه به شرح زیر تدوین شده است: فرضیه اول- بین استقرار ضوابط و استانداردهای زیست‌محیطی و توسعه حسابداری محیط زیست رابطه معنیداری وجود دارد.

فرضیه دوم- بین وجود مجامع و گروههای متخصص زیست‌محیطی و توسعه حسابداری محیط زیست رابطه معنیداری وجود دارد.

فرضیه سوم- بین آگاهی مدیران از اهمیت و اثرات استفاده از سیستمهای کنترلی محیط زیست و توسعه حسابداری محیط زیست رابطه معنیداری وجود دارد.

از روش تحقیق زمینه‌یابی، برای شناخت دیدگاههای افراد صاحب‌نظر و ذینفع استفاده شده است و در این روش از پرسشنامه برای تعیین نظرات موافق و مخالف با طرح یا الگوی جدید استفاده می‌شود.

در سه فرضیه این تحقیق، متغیر وابسته «توسعه حسابداری محیط

مجازاتهایی وضع شده در آنها با وضعیت امروز جامعه تناسب ندارد و ثانیاً از ضمانت اجرایی کافی برخوردار نیست، لذا نیاز به اصلاح یا تدوین قوانین جدید برای جلوگیری یا کاهش خسارات زیست محیطی شرکت‌های آلاینده بسیار ضروری است. همچنین به نظر پاسخ‌دهندگان وجود استانداردی در خصوص نحوه برخورد با مسائل زیست محیطی و انعکاس آن در حسابها و افشای اطلاعات مربوطه لازم است و این رهنمود را می‌توان توسط مجامع حرفه‌ای حسابداری مانند هیئت تدوین استانداردهای حسابداری ارائه کرد زیرا این مجامع می‌توانند شرکتها را به رعایت این رویه‌ها ملزم کنند و اطلاعات افشا شده بر این اساس ممکن است بر تصمیمات استفاده‌کنندگان صورتهای مالی تاثیر بگذارد.

در نظرسنجی انجام گرفته در این تحقیق، مشخص شد که از ۷۲ شرکت حاضر در نمونه، ۶۳ شرکت دارای آلودگی هوا بوده‌اند و ۸۵/۵ درصد این شرکتها اعلام داشته‌اند که از فیلتر یا ابزار مناسب دیگری برای کاهش یا جلوگیری آلودگی استفاده می‌کنند و بقیه شرکتها فاقد این سیستمهای جلوگیری آلودگی هستند. ۸۰ درصد شرکت‌هایی که از ابزارهای کنترلی محیط زیست استفاده می‌کنند هر سال اقدام به مرمت این ابزارها می‌کنند و بیش از نیمی از آنها اعلام داشته‌اند که این مخارج برای شرکتها سنگین نیست و تحت عنوان مناسبی در حسابها منعکس نمی‌شود و در مقایسه با سایر هزینه‌ها نیز اهمیت چندانی ندارد. با توجه به این که آلاینده‌های این شرکتها برای جامعه مضر است و هر روز خبرهای متعدد درباره خسارات آن به اشخاص و محیط می‌شنویم می‌توان نتیجه گرفت که این شرکتها به علت نبود قوانین و مقررات، اهمیت چندانی به صرف مخارجی برای

لازم است مراجع تدوین کننده رهنمود در زمینه حسابداری، رویه و دستور عمل مناسبی در مورد نحوه برخورد سازمانها با مخارج زیست محیطی ارائه دهند تا در نهایت منجر به ایجاد و به کارگیری عمومی حسابداری محیط زیست شود

ضایعات را بازیافت نمی‌کنند ۶۶/۱ درصد گفته‌اند که برای جابه‌جایی ضایعات مخارجی را متحمل می‌شوند و مابقی خرجی در این زمینه ندارند! پس باید دید چگونه ضایعات بازیافت نشده بدون هیچ هزینه‌ای دفع می‌گردند!

همچنین شرکت‌هایی که دارای آلودگی ضایعات هستند برای مخارج این آلودگی غالباً سرفصل مشخصی ندارند و میزان مخارج این آلودگی نیز برایشان با اهمیت نیست.

از میان شرکت‌های حاضر در نمونه، ۶۰ درصد اعلام کرده‌اند که اقداماتی برای کاهش آلاینده‌های خود انجام داده‌اند و ۸۳ درصد همین شرکتها ابراز داشته‌اند نتیجه این اقدامات، ثمربخش بوده است و سرانجام باید گفت که در بین شرکتها، ۵۸ درصد اظهار داشته‌اند توانایی لازم برای اطلاع‌رسانی به افراد جامعه را دارند. از همین تعداد ۵۸/۶ درصد نتیجه این کار را ثمربخش دانسته‌اند.

نتیجه گیری

در این تحقیق کوشیده‌ایم عواملی را که موجب توسعه نیافتن حسابداری محیط زیست در ایران شده است بررسی و بیان کنیم و با ایجاد توجه از دیدگاه حسابداری به محیط زیست، تلاشی در جهت حفاظت از محیط زیست انجام داده باشیم. به عبارت دیگر به دنبال این بودیم که برای حفاظت از محیط زیست راه‌حلی از دید حسابداری ارائه کنیم و از طرف دیگر جایگاه حسابداری محیط زیست را نیز تبیین نماییم و برای پرسشهای زیر پاسخی بیابیم:

- آیا شرکت‌های آلاینده محیط زیست مجبور به انجام مخارج زیست محیطی در جهت کاهش یا جبران آلاینده‌های خود هستند؟
- آیا شرکتها رهنمود یا رویه مناسبی برای برخورد و انعکاس

جلوگیری یا کاهش آلاینده‌های خود نمی‌دهند.

از طرف دیگر از ۷۲ شرکت حاضر در نمونه، ۷۰ شرکت دارای ضایعات بوده‌اند و ۸۵/۵ درصد آنان اعلام کرده‌اند که ضایعات آنان از فرایند تولیدی شرکت ناشی می‌شود و از این عده، ۸۵/۳ درصد گفته‌اند که در شرکت‌های مولد ضایعات، امکان بازیافت ضایعات وجود دارد، اما اطلاعات به دست آمده نشان می‌دهد که فقط ۴۴/۴ درصد آنان می‌توانند ضایعات را بازیافت کنند و بقیه این کار را انجام نمی‌دهند. غالب اینجاست که از میان شرکت‌هایی که

مخارج محیط زیست دارند؟

• آیا مدیران برای جامعه و محیط زیست اهمیت قائل هستند و در جهت حفاظت از آن تلاش می‌کنند؟

• آیا مدیران می‌توانند به جامعه اطلاعات مناسبی درباره مخارج زیست‌محیطی سازمان و همچنین سیستم‌های کنترلی آن ارائه دهند؟

در پاسخ به مسائل و مشکلات، نیاز به قوانین و مقررات مناسب و بهنگام و لزوم توجه مجامع حرفه‌ای حسابداری به موضوع حسابداری محیط زیست و همچنین توجه و آگاهی مدیران به سیستم‌های کنترلی حفاظت از محیط زیست و سعی در انجام مخارجی در جهت جبران آلودگی را مطرح کردیم.

به‌طور مشخص می‌توان نتایج این تحقیق را به‌شرح زیر بیان کرد:

۱- ملاحظات زیست‌محیطی در نتیجه استفاده نامتناسب از منابع طبیعی به‌وجود آمده است. این امر مفهوم توسعه‌ای ناپایدار را پدید آورده که هدف آن شناسایی هزینه‌های استفاده از منابع طبیعی و ارتقای برابری بین‌نسلی است. هم‌زمان با تخریب محیط زیست که اخیراً از حدود آستانه گذشته، شرایط لازم برای حسابداری منظم محیط زیست جهت ارتقای سطح شفافیت و پاسخگویی شرکتها و موسسه‌ها به‌وجود آمده است.

حسابداری محیط زیست نه‌تنها باید یک سیستم هشداردهنده کافی را برای حوادث زیست‌محیطی فراهم آورد، بلکه در نهایت ملاحظات اکولوژیک را در حاکمیت نیز ارتقا بخشد. در حالی که می‌توان با برجسته کردن توجه فوری و متمرکز، آغازی مقدماتی را در این زمینه پدید آورد نیاز به یک قانون جامع جهت پرداختن به مسئله لوازم افشا و حسابداری آنها در یک حالت نظام‌مند همچنان وجود خواهد داشت.

۲- یکی از گام‌های اولیه و در

حسابداری محیط

زیست نه‌تنها باید

یک سیستم

هشداردهنده کافی را

برای حوادث

زیست‌محیطی فراهم

آورد، بلکه در نهایت

ملاحظات اکولوژیک

را در حاکمیت نیز

ارتقا بخشد

دارد تدوین و تصویب گردد. همچنین برخی از قوانین و مقررات مربوط به شرکت‌های آلاینده محیط زیست نیازمند بازبینی و اصلاح است، تا شرکتها با توجه به وضعیت امروزی بتوانند مفید واقع گردند. وضع و اصلاح قوانین، منجر به پیگیری و توجه بیشتر شرکتها نسبت به جلوگیری از ایجاد آلاینده‌ها یا کاهش آنها و ارائه گزارش درباره وضعیت عملکردشان درمورد نحوه برخورد با آلاینده‌ها و روشهای به‌کار گرفته شده برای جلوگیری یا کاهش آلودگی خواهد بود.

۳- سازمانها برای استفاده و به‌کارگیری این سیستم حسابداری نیاز به آشنایی با آن و داشتن رویه و رهنمود مناسبی، که از سوی مراجع تدوین‌کننده الزامی شده باشد، دارند. پس لازم است مراجع تدوین‌کننده رهنمود در زمینه حسابداری، رویه و دستورعمل مناسبی در مورد نحوه برخورد سازمانها با مخارج زیست‌محیطی ارائه دهند تا در نهایت منجر به ایجاد و به‌کارگیری عمومی حسابداری محیط زیست شود.

۴- سازمان حفاظت محیط زیست علاوه بر مسئولیت تهیه و تدوین و اعلام استانداردهای لازم و یا تکمیل استانداردهای موجود، لازم است امر هدایت جریان تنویر افکار عمومی و آموزش مدیران ارشد در رابطه با استانداردهای جهانی محیط زیست را به‌دست گیرد. پایه اصلی استانداردهای سری ایزو ۱۴۰۰۰ (ISO 14000) تعهد و اعتقاد قلبی مدیران

ارشد به لزوم حفظ محیط زیست و مسئولیت در قبال نسل بعدی است و این مهم تنها از طریق آموزش مدیران مسئول در جهت آشنایی با آلودگیهای ناشی از صنایع، اثرات مخرب آنها بر محیط زیست، راههای کاهش آلودگی و قوانین و مقررات و استانداردها انجام می‌گیرد و در صورتی که مدیران به نظامهای

عین حال اساسی و موثر در جهت مقابله با آلودگی و انهدام محیط زیست و نیز تعقیب و مجازات مرتکبین جرایم علیه محیط زیست، تدوین و تنظیم قوانین و مقررات حوزه‌های مختلف محیط زیست است. کشورها به‌منظور موفقیت هرچه بیشتر در جهت حمایت از محیط زیست و جلوگیری از انواع آلودگیها و انهدام مظاهر محیط زیست، تلاش دارند با توجه به توسعه و پیشرفت صنعت و تکنولوژی و ایجاد اشکال جدید آلودگی و نیز تجربیاتی که در رویه قضایی به‌دست می‌آورند، قوانین و مقررات مترقی و در عین حال موثر و مفید را تصویب و اجرا کنند. در زمینه قوانین و مقررات مربوط به محیط زیست در کشور ما، با توجه به تحولات و رشد صنایع و دگرگونی و بروز انواع آلودگیها، ضروری است قوانین و مقررات زیست‌محیطی مختلفی در زمینه‌های گوناگون، بویژه در زمینه‌هایی که خلاء بیشتری وجود

جلوگیرنده آلودگی و حفاظت محیط زیست اهمیت دهند خواهان انجام مخارجی برای جبران خسارات زیست محیطی می شوند و می کوشند بدرستی نحوه برخورد خود را در حفاظت از محیط زیست برای جامعه افشا کنند و این قدم آخر از طریق سیستم اطلاعات حسابداری به عنوان ابزاری مناسب برای کمک به مدیریت انجام می گیرد.

۵- حسابداری محیط زیست شامل مجموعه فعالیت هایی است که موجب افزایش توان سیستم های حسابداری در جهت شناسایی و ثبت و گزارشگری آثار ناشی از تخریب و آلودگی محیط زیست می شود. با توجه اینکه در طی سال های اخیر وضعیت آلودگی کشور ما روند افزایشی داشته و شرکت های تولیدی در این زمینه سهم زیادی داشته اند، توجه به حسابداری محیط زیست بسیار لازم و ضروری است. در سایر کشورها مفهوم گزارشگری مخارج زیست محیطی شرکتها از چند دهه قبل آغاز شده و تحقیقات بسیاری در این زمینه صورت گرفته است. اما با اینکه اکنون، ما در ایجاد خسارات به محیط زیست و آلودگی های مختلف در حال سبقت از بسیاری از کشورها هستیم، در این زمینه تحقیقات مناسبی صورت نگرفته است.

پیشنهاد

با توجه به نتایج این تحقیق می توان پیشنهاد های زیر را ارائه کرد:

۱- توسعه نیافتن حسابداری در زمینه برخورد با مخارج محیط زیست در درجه اول به این علت است که شرکتها الزام و اجباری در این زمینه ندارند لذا بازبینی و توجه به اصلاح یا تدوین برخی قوانین لازم است.

۲- نبود دستور عمل اجرایی درباره نحوه برخورد و انعکاس مخارج زیست محیطی، شرکتها را با مشکل نحوه انعکاس رو به رو ساخته و موجب به کارگیری

رویه های متفاوت شده است. پس لازم است رهنمود یکنواخت و مناسب تهیه و تدوین گردد تا عملکرد زیست محیطی سازمانها نیز به اطلاع استفاده کنندگان اطلاعات مالی برسد.

۳- در آموزش حسابداری، باید ضمن تدریس پیشرفتهای حسابداری، نیازهای جامعه مورد توجه قرار گیرد و یکی از این نیازها وجود محیطی سالم و پاک برای زیستن است. لذا لازم است توجهی هر چند ناچیز در مباحث حسابداری به محیط زیست و نحوه انعکاس مخارج آن صورت پذیرد.

۴- دانشگاهها باید با فراهم آوردن منابع مطالعاتی از سایر کشورها، امکان بررسی و تحقیق در هر زمینه از مشکلات جامعه که با حسابداری مرتبط می باشد را ایجاد نمایند.

به علاوه، توجه پژوهشگران به عرصه های زیر می تواند به توسعه حسابداری محیط زیست در ایران کمک کند:

۱- تحقیق حاضر درباره عوامل بازدارنده توسعه حسابداری محیط زیست در ایران انجام شده است و به طور کلی این سیستم را معرفی می کند. محققان می توانند بر اساس جزئیات به تکمیل این تحقیق پردازند مثلاً روی بدهی های محیط زیست یا نحوه برخورد با مخارج محیط زیست یا نحوه افشا و... به تحقیق پردازند.

۲- تحقیق حاضر درباره شرکت های سهامی عام پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار صورت گرفته است. می توان این تحقیق را در مورد شرکت های دولتی که از استانداردهای خاص خود پیروی می کنند انجام داد.

۳- مشکلات و خسارات شرکتها با محیط در کشور ما روز به روز افزایش می یابد و در نتیجه نیاز به سیستم حسابداری جهت انعکاس مخارج شرکتها بیشتر می شود. نیاز به تحقیقاتی در زمینه نحوه افشای گزارشهای اجتماعی و تاثیر آن بر تصمیم سرمایه گذاران یا

قیمت سهام و... را می توان مورد توجه قرار داد.

۴- برای اینکه از نحوه انعکاس صحیح مخارج زیست محیطی در گزارشهای شرکتها مطمئن شویم نیاز به اشخاص یا گروه هایی داریم تا بر آنها نظارت و اظهار نظر کنند. لذا حسابرسی مخارج زیست محیطی شرکتها نیز می تواند برای جامعه ما بسیار ضروری باشد.

منابع:

- ۱- پنا، غلامعلی، محیط زیست انسان و جلوگیری از آلودگی آن، تهران، انتشارات انجمن ملی حفاظت منابع طبیعی و محیط انسانی، ۱۳۵۱
- ۲- جعفری، محمدرضا، تئوری حسابداری اجتماعی، فصلنامه علمی و پژوهشی بررسیهای حسابداری، سال دوم، شماره پنجم، پاییز ۱۳۷۲
- ۳- حقیقی، محمود، آشنایی با استانداردهای سری 14000 ISO و مقایسه آن با استانداردهای ISO 9000، انتشارات سازمان مدیریت صنعتی، تابستان ۱۳۷۵
- ۴- خوش طینت، محسن، حسابداری مسئولیتهای اجتماعی، فصلنامه علمی و پژوهشی بررسیهای حسابداری، سال سوم، شماره ۱۰ و ۱۱، زمستان ۱۳۷۳ و بهار ۱۳۷۴
- ۵- دفتر حقوقی امور مجلس، مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، چاپ اول، تابستان ۱۳۷۶
- ۶- قوام، میرعظیم، حمایت کیفی از محیط زیست، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست، چاپ اول، سال ۱۳۷۵
- ۷- محمدحسینی ناخی زاده، رامین- ادب، حسین، آشنایی با استانداردهای مدیریت زیست محیطی ISO 14000، انتشارات سازمان مدیریت صنعتی، چاپ دوم، سال ۱۳۷۸
- 8- Canadian Institute of Chartered Accountants, Environmental Cost and Liabilities Accounting and Financial Reporting Issues, Toronto, 1993
- 9- Chadick, Bill- Rouse, Robert W. and Surma, John, Perspective on Environmental Accounting, The CPA Journal, January, 1993
- 10- Johnson, L. Todd, Research on Environmental Reporting, Accounting Horizons, Vol. 7, No. 3, September, 1993
- 11- Kintzele, Marilyn, R.- Kintzele, Philip L. and Wiatkowski, Veron, Environmental Liabilities Disclosed in Corporate Annual Reports, Internal Auditing, Spring, 1994
- 12- Mubter, Paul- Sacasas, Rene and Garcia, Elaine, Accounting and Disclosure of Environmental Contingencies, The CPA Journal, January, 1996
- 13- Schmidt, Richard, Disclosing Past Sins, Financial Reporting of Environmental Remediation, July, 1997

پانوشتهها:

- 1- Accounting Information System
- ۲- روزنامه همشهری، «خطرات آلودگی هوا را جدی بگیریم»، شماره ۲۷۴، مورخ ۱۳۷۲/۹/۹
- ۳- روزنامه اطلاعات، شماره ۲۰۱۰۱، مورخ ۱۳۷۲/۱۰/۱۶، صفحه ۵